

УДК 343.131.2

ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ ЯК ЗАПОРУКА ПОВНОЦІННОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ У СУЧАСНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Ігор ЗУБАЧ,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

Інна ЦИЛЮРИК,

асистент кафедри кримінального права і процесу
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

SUMMARY

The theoretic and legal principles of existence function defence in modern criminal proceeding is explored in the article. The investigated legal phenomenon is exposed to the analysis through etymologic, semantic and in-legal prisms. An author give his own vision of the existent state of function of defence taking into account existence of the cored principle of contentionness in the criminal rule-making.

Key words: defence, contentionness, criminal judicial functions, function of defence, principle of contentionness.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено теоретичні та правові засади існування функції захисту у сучасному кримінальному провадженні. Досліджуване правове явище піддане аналізу через етимологічну, смислову та теоретично-правову призми. Автором надане власне бачення існуючого стану функції захисту з огляду на існування стрижневого принципу змагальності у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: захист, змагальність, кримінальні процесуальні функції, функція захисту, принцип змагальності.

Постановка проблеми. Перетворення, що відбувається у нашій державі, неминуче відбиваються на вітчизняній правовій системі та процесах забезпечення реалізації прав особи та громадянина. Це породжує докорінні перетворення у правових конструкціях побудови правоохоронних та судових органів сучасної України. Змінюється не тільки розуміння місця держави та її апарату у житті людини та громадянина, а й підходи до вибудови такого апарату, його змісту, його вигляду тощо.

Сьогодні таким адекватним, означеним змінами заходом сталося прийняття у 2012 році сучасного Кримінального процесуального кодексу України, який серйозно перебудував існуючу раніше систему кримінального судочинства.

У зв'язку з комплексним реформуванням кримінального судочинства першочерговим завданням є визначення напрямку його здійснення. Відповідно до зобов'язань, які взяла на себе Україна при вступі до Ради Європи, та згідно із положеннями Конституції України (ст. 129) цей курс реалізується шляхом запровадження змагального судочинства на всіх стадіях вітчизняного кримінального процесу. Обрання саме такого напрямку є цілком закономірним, оскільки світовий досвід функціонування кримінального судочинства свідчить про те, що на сьогодні людство ще не винайшло кращої, аніж змагальна, моделі справедливого кримінального судочинства [1, с. 4]. Окреме та досить важливе місце в означеній моделі займає функція захисту, якій на сьогодні згідно з чинним КПК України та в світлі гуманізації та європеїзації законодавства приділяється багато уваги.

Нааявність такої складової, як охорона особисто-го і публічного інтересів у кримінальному провадженні

повністю відповідає, з одного боку, ст. 3 Конституції України, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а з іншого – ст. 59, яка проголошує можливість кожного мати право на правову допомогу, у тому числі безоплатну, а функція такого захисту покладається на адвокатуру.

Однак треба розуміти, що декларовані у чинному кодексі позиції, які торкаються функції захисту у кримінальному процесі, потребують не тільки нового осмислення теоретиками та практиками, але й зміни та вдосконалення практичних підходів до її реалізації. Тому метою нашої статті буде дослідження сучасних та винайдення нових теоретико-правових підходів до розуміння кримінальної процесуальної функції захисту у кримінальному судочинстві та розгляд її через призму активного втілення у сучасний кримінальний процес принципу змагальності, який декларований чинним КПК України як провідний.

Стан дослідження проблеми. У юридичній літературі категорія функції захисту досконало розроблялась С.І. Вікторським, Л.С. Владимировим, В.П. Даневським, О.Ф. Кістяківським, В.К. Случевським, Д.Г. Тальбергом, І.Я. Фойницьким. За радянські часи вагомий доробок у розвитку вчення про функцію захисту внесли О.Д. Бойков, П.С. Елькінд, З.З. Зіннатулін, О.М. Ларін, Н.Н. Полянський, Ю.І. Стецовський, М.С. Строгович, Ф.Н. Фаткуллін, Д.П. Фіолевський. У незалежній Україні нею переймалися С.А. Альперт, А.М. Бірюкова, Т.В. Варфоломєєва, Я.П. Зейкан, Т.В. Корчева, П.М. Маланчук, Н.М. Обрізан, В.О. Попелюшко, А.М. Тітов, О.О. Чепурний, О.Г. Шнягін, Ю.П. Янович та ін.

Не дивлячись на її досить велику попередню дослідженість, зазначимо, що з позицій сучасного Кримінального процесуального кодексу проблема процесуальних функцій загалом та функції захисту, безпосередньо, досі залишається однією з найбільш дискусійних та складних [2, с. 355].

Виклад основного матеріалу. Звернемось до розуміння поняття функція у змістовному та етимологічному аспекті. Складність і специфіка явищ, які позначаються за допомогою категорії «функція», стали причинами багатозначності цього поняття. У сучасних тлумачних словниках досліджуваній термін визначається достатньо широко: як «роль, значення чого-небудь», «обов'язок», «призначення», «коло діяльності». Формування філософського поняття функції пов'язується з узагальненням досягнень природничих і точних наук та формуванням на цій основі філософського світогляду. Оскільки в математиці, фізиці, біології, хімії, а також соціології, статистиці та інших науках, що ґрунтуються на конкретно наукових знаннях, проблема функцій розроблялася досить активно, філософією були запозичені їхні базові визначення [3, с. 17].

Поняття «функція» (від лат. *functio*) означає виконання або здійснення та з точки зору філософії визначається як роль, яку певний соціальний інститут або приватний соціальний процес виконує відносно потреб суспільства тощо. Зауважимо, що функція носить процесуальний характер та представляє собою напрямок дії певного об'єкта в певних умовах простору та часу [4, с. 593–594.]. При цьому слід підкреслити, що саме через функції означений об'єкт або явище, процес виявляють свій зміст та призначення.

М.С. Строгович досить влучно зазначав, що кримінально-процесуальна діяльність – діяльність складна в тому сенсі, що має певні напрямки, які не співпадають та не поглинають один одного. Ці окремі сторони кримінально-процесуальної діяльності називаються кримінально-процесуальними функціями [5, с. 188–192]. Функції кримінального провадження характеризують його діяльний аспект як явища правового буття та повинні розумітися нами, як певний вектор діяльності, здатність реакції та безпосередньо сама реакція на правове буття і, як наслідок, вплив на це оточення, який відрізняється юридичною природою та чітким правовим змістом.

Функції кримінального провадження, з огляду на його завдання та зміст, а також положення чинного КПК зводяться до трьох основних: функція обвинувачення; функція захисту; функція судового розгляду (функція вирішення справи у рамках судового розгляду).

Цікавим є те, що вітчизняний законодавець формулює функції шляхом визначення права реалізовувати відповідну функцію та шляхом наділення відповідним обов'язком щодо реалізації певної функції. Кожна з означених функцій має свій окремий визначений зміст, своїх суб'єктів реалізації та визначені правові процедури. Однак загальними їх рисами є: законодавче закріплення, обумовленість їх завданнями кримінального провадження, здійснення суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності [6, с. 18].

Ключовим поняттям при розгляді функції захисту є безпосередньо правова категорія «захист». У кримінальному судочинстві термін та поняття захисту має більш вузьке, спеціальне значення і охоплює: 1) осіб, учасників процесу, суб'єктів, правомочних здійснювати захист (обвинувачений та його захисник), які, власне, і становлять сто-

рону захисту; 2) найменування процесуальної функції; 3) діяльність суб'єктів захисту щодо реалізації наданих їм прав та повноважень у процесі здійснення виконуваної ними функції [7, с. 10]. Відповідно, нас у подальшому буде цікавити захист як окрема кримінальна процесуальна функція.

Зауважимо, що зміст захисту як виду комплексної кримінальної процесуальної діяльності вбирає в себе всі напрямки захисної діяльності, що відбувається у рамках кримінального провадження, тому відразу бачиться вірним, розглядаючи захист через кримінально-процесуальну призму, визначити дві окремі його площини. Так, це діяльність учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого та їх захисника), направлена на спростування обвинувачення та захист своїх законних прав та інтересів під час кримінального провадження, та діяльність спеціально уповноважених органів та учасників процесу, направлена на захист прав та законних інтересів інших учасників кримінального провадження.

Погоджується із зазначеною тезою і законодавець, який передбачає існування означених форм захисту в рамках чинного кримінального процесуального правового поля.

З'ясовуючи зміст захисного процесу, на перший план виходить значення поняття «захист» як такого, який ми розуміємо як систематичну творчо-інтелектуальну кримінально-процесуальну діяльність, що обумовлена наявністю звинувачення, заснована на законі та здійснюється суб'єктами захисту щодо відстоювання власних прав та свобод під час кримінального провадження та шляхом повної реалізації своїх законних прав та повноважень, сприяє встановленню певних обставин, які унеможливають або спростовують обвинувачення.

До основних ознак же захисту як функції кримінального процесу ми відносимо: чітку регламентацію процесу реалізації означеної функції нормами кримінально-процесуального законодавства; очевидно визначений зміст, що виявляється у можливості застосування суб'єктом захисту передбаченого законом комплексу різноманітних (організаційних та правових) заходів, які направлені на повне або часткове спростування підозри (обвинувачення) та повне забезпечення його прав та свобод під час кримінального провадження; постійність здійснення такої функції та можливість застосування її у кожному кримінальному провадженні на всіх його етапах.

Таким чином, кримінальна процесуальна функція захисту у кримінальному провадженні є окремим видом систематичної кримінальної процесуальної діяльності, обумовленої звинуваченням, здійснюваної на законних підставах в рамках кримінального провадження суб'єктами захисту, яка полягає у комплексному здійсненні низки правових та організаційних заходів щодо відстоювання власних прав та свобод під час кримінального провадження, а також шляхом повної реалізації своїх законних прав та повноважень, встановленні певних обставин, які унеможливають або спростовують обвинувачення.

З огляду на змагальний зміст сучасного кримінального провадження функція захисту представляє собою окрему та невід'ємну його функцію й існує у протиставленні функції обвинувачення. Захист в рамках кримінального провадження обумовлений існуванням функції обвинувачення [8, с. 170].

Звідси бере коріння і зміст змагального процесу. Слід звернути увагу на те, що ефективність змагального процесу залежить від чіткого виокремлення функцій кримінального

процесу та сторін, що беруть в ньому участь, а також від визначення предмета кожної функції та змісту діяльності сторін [9, с. 171].

І тут «першу скрипку» грає ключовий принцип, завдяки якому ми і маємо судочинство у сьогодишньому вигляді, – принцип змагальності. Зауважимо, що одним із основних завдань реформування кримінального процесу було визначено саме забезпечення реалізації принципів змагальності та рівності сторін обвинувачення і захисту [10]. Так, стаття 22 Кримінального процесуального кодексу проголошує, що кримінальне провадження здійснюється на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами, передбаченими цим Кодексом [11]. Одним з питань, на яке нам хотілося б дати відповідь у статті, є розуміння того, який вплив означений принцип здійснив на функцію захисту і яке значення його пряме закріплення у чинному КПК має для функції захисту у сучасному її вигляді.

Щодо судочинства, то термін «змагальність» у тлумаченому словнику визначається як такий судовий процес, в якому обидві сторони мають рівні активні права при виключних повноваженнях суду [12, с. 29]. По суті, в даному сенсі змагальність зводиться до рівноправності сторін.

Серед певної категорії науковців розповсюджена думка про те, що під принципом змагальності прийнято розуміти такий стан судочинства, який забезпечує два основні елементи під час його здійснення: чіткий розподіл повноважень між сторонами та процесуальна рівність сторін під час розгляду, які вони реалізують перед незалежним та неупередженим судом.

У будь-якому разі принцип змагальності стосується гарантії правосуддя, яке одночасно є інструментом захисту особистості. Змагальність одночасно є засобом дослідження й оцінки доказів, відстоювання учасниками процесу своїх інтересів або інтересів осіб, яких вони представляють, а найголовніше – засобом реалізації трьох самостійних процесуальних функцій: обвинувачення, захисту та вирішення справи. Це означає, що у діяльності кожного із його учасників не повинні бути присутні елементи непритаманної йому функції.

Що ж до елементного складу принципу змагальності, то проаналізувавши наявні думки різних фахівців з цього питання, ми дійшли висновку, що він включає в себе такі процесуально-закріплені складові:

1) наявність сторони обвинувачення та сторони захисту;

2) наявність закріплених процесуальних засобів діяльності сторони обвинувачення та сторони захисту;

3) наявність та чітке відокремлення функцій державного обвинувачення, захисту та судового розгляду та наявність суду [18, с. 351–352].

Значення змагальності в судочинстві визначається багатьма вченими як кращий засіб встановлення матеріальної істини. З такою позицією у рафінованому вигляді можна погодитися, адже теоретично змагальна діяльність учасників процесу приводить до активнішого пошуку доказів, що максимально наближує до встановлення обставин, які існували в дійсності [13].

Але що ж відбувається сьогодні у практичній площині насправді? Так, експертами Ради Європи, науковцями, практиками та вітчизняними фахівцями було проведено аналіз проекту, який засвідчив, що в цій частині він все ж залишився декларативним. Експерти Ради Європи, даючи

оцінку проекту у Висновку DG-I (2011)16 ще в далекому 2011 році, зазначили, що відсутність у проекті практичних можливостей для реалізації принципу змагальності є концептуальним недоліком. Цікаво, що такого ж висновку стосовно втілення в життя принципу змагальності та рівності сторін дійшли й Головне науково-експертне управління Верховної Ради України та Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України. За опрацюванням проекту Кодексу Спілка Адвокатів України внесла пропозиції урівняти в повноваженнях сторону захисту, особливо в тих, що безпосередньо стосуються збирання доказів, розширення та конкретизації прав захисника у кримінальному провадженні, встановлення імунітету від проведення негласних слідчих дій відносно адвокатів як гарантії їх незалежної професійної діяльності [14, с. 2].

Зрозуміло, що ключове змагання відбувається між стороною обвинувачення та стороною захисту з огляду надання доказів і, як наслідок, з приводу підтримки або спростування обвинувачення. Враховуючи те, що сторона обвинувачення представляє державу, а вона у системі змішаного права природно була наділена більшістю можливостей зробити це, у максимальній реалізації означеного принципу переважно зацікавлена сторона захисту, адже саме вона, зазвичай, потерпає від декларативності такого принципу та неповної реалізації останнього.

Сучасний КПК зробив спробу змінити такий стан речей і це безумовно є вірним та реформаційним кроком вітчизняного законодавця. Але аналізуючи його окремі положення, можемо констатувати, що не зовсім вдало. Так, найважливішим аспектом у процесі спростування обвинувачення є процес збору доказів. Однак аналізуючи існуючі окремі положення чинного КПК, які регламентують цей процес, про змагальність, на жаль, навіть і не йдеться. Наприклад, допит, який згідно зі ст. 224 КПК України є окремою процесуальною дією та проводиться виключно стороною обвинувачення. Доказами у справі можуть бути протоколи допиту, які також здобуваються виключно стороною обвинувачення під час проведення означеної слідчої дії. Відмовитись від допиту стороні обвинуваченні свідок, наприклад, не може, а за неправдиві свідчення несе відповідальність згідно зі ст. 67 КПК і т.і.

Що ж до сторони захисту, то тут інша картина. Законодавець дозволяє отримувати від учасників кримінального провадження та інших осіб за їх згодою лише пояснення, які, однак, відповідно до ч. 8 ст. 95 КПК не є джерелом доказів. Крім того, таке право є умовним, адже залежить від волі опитуваних осіб, та на відміну від аналогічного права сторони обвинувачення, нічим не гарантується [14, с. 3–4]. І якщо для дачі показань свідок не з'явився, до слідчого судді може бути застосований привід (ч. 2 ст. 140 КПК). Та сторона захисту позбавлена можливості подавати таке клопотання. Як висновок, право сторони захисту на допит свідка слідчим суддею нічим не забезпечено [15].

Також хочеться згадати і про можливість, а по суті право, сторони захисту клопотати перед стороною обвинувачення про проведення слідчих дій, однак обов'язок задовольняти таке клопотання законодавчо, на жаль, не підкріплений, що в котрий раз робить проголошений принцип змагальності не більш, ніж декларацією. Наприклад, у разі витребування певних речей чи інформації незрівнянно вищі шанси отримати необхідне має сторона обвинувачення, ніж сторона захисту. Адже у разі відмови сторона обвинувачення може скористатися своїм виключним правом проводити такі слідчі дії, як обшук та виїмка, і вилучати

речі, вже не використовуючи інститут витребування, а відтак – вже не потребуючи згоди володільця запитуваного [16, с. 14].

Щодо наступного «інноваційного» права сторони захисту отримувати інформацію від будь-яких органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, то зазначимо, що такі вимоги захисника до відповідних органів та фізичних осіб не є обов'язковими до виконання, а тому вони можуть ігнорувати запити про надання речей, копій, документів, відомостей, як, до речі, досить часто і відбувається на практиці (результати проведеного нами анкетування адвокатів свідчать, що лише 18 % з усіх поданих вимог із наданням будь-якої інформації в рамках адвокатського запиту були задоволені і в переважній більшості з них була надана або чисто формальна інформація, по суті «відписка», або у відповіді зазначалась неможливість надати інформацію, аргументована прогалинами у законодавстві та просто небажанням надавати таку інформацію адвокату). Підґрунтям такого стану речей є те, що зрозумілою та дієвою покарання, яке б гарантувало виконання означеного права, знову ж таки, не існує.

До того ж захисник має право отримати на свій запит лише копії документів, що автоматично виключає можливість отримання ним висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок, оскільки об'єктами дослідження тих же експертів, ревізій можуть бути лише оригінальні речі та документи і т.д. [14, с. 5].

Зважаючи на те, що в процесі досудового розслідування сторона захисту виявилася значно обмеженою у своїх правових можливостях у цьому питанні цілком виправданим є очікування того, що відповідні компенсаторні можливості будуть передбачені для сторони захисту на стадії судового розгляду справи. Але і тут справи не набагато кращі.

Стаття 317 КПК передбачає, що вже під час підготовчого судового засідання сторони кримінального провадження надають суду документи, інші матеріали, що мають значення для цього кримінального провадження. Суд розглядає ці матеріали в додатку до кримінального акту як матеріали кримінального провадження. Звідси випливає, що на момент передачі кримінальної справи до суду сторона захисту вже повинна зібрати всі докази та надати їх суду під час підготовчого засідання. При цьому можливості збирати докази стороною захисту самостійно та подавати їх до суду не передбачено. У процесі судового розгляду матеріалів кримінального провадження сторона захисту, як і сторона обвинувачення, вправі лише заявляти суду клопотання, які стосуються подальшого збирання доказів, причому з чітко визначених питань: про витребування певних речей чи документів; про тимчасовий доступ до речей і документів; про проведення слідчих дій; про призначення експертизи. Для задоволення такого клопотання судом встановлені умови. Зокрема при розгляді клопотання про тимчасовий доступ до речей і документів, як і про проведення слідчих дій, суд з'ясовує та враховує причини, через які відповідні процесуальні дії не були вчинені під час досудового розслідування. Експертизу суд також може призначити за умови, коли йому надано кілька висновків експертів, які суперечать один одному, а допит експертів не дозволив усунути виявлені суперечності, і якщо під час судового розгляду виникла необхідність у здійсненні тривалого спостереження та дослідження особи. Таким чином, передбачена процедура збирання доказів на стадії судового розгляду справи абсолютно не врівноважує повноваження сторони захисту [17].

У нас немає на меті перерахувати всі недоліки чинного КПК, але, ілюструючи вищенаведені факти невідповідності реального стану речей деклараціям про впровадження принципу змагальності, ми відверто бачимо фактичне позбавлення сторони захисту реальної можливості реалізувати свої права під час досудового провадження.

Таким чином, можна констатувати, що з огляду на існуючі права сторони захисту та можливість їх реалізації під час кримінального провадження на сьогодні реалізація принципу змагальності є лише загальною декларацією. Як і раніше, сторона обвинувачення відіграє провідну роль та має беззаперечно більше прав та процесуальних можливостей реалізувати свою позицію. Сторона захисту має певне визначене коло досить широких прав, але не має ні розумних механізмів їх реалізації, ні реальних правових гарантій, що в кінцевому рахунку позбавляє права обвинуваченого на якісний та повноцінний захист, як це передбачено вимогами провідних міжнародних стандартів із досліджуваного нами питання.

Висновки. Таким чином, підсумуємо:

1. Дослідження функцій кримінального процесу через призму бачення їх як засобів реалізації засади змагальності у цьому процесі має важливе практичне і теоретичне значення.

2. Важливість всебічного осмислення такого правового явища, як безпосередньо «функція захисту» у кримінальному провадженні зумовлює не тільки ефективну реалізацію принципу змагальності, як було наголошено попередньо, але й складає умови для успішного вирішення низки завдань, що покладені сьогодні на сучасний кримінальний процесуальний кодекс в плані вироблення адекватної моделі якісного та сучасного захисного процесу у кримінальному судочинстві.

3. Кримінальна процесуальна функція захисту у кримінальному провадженні є окремим видом систематичної кримінальної процесуальної діяльності, обумовленої звинуваченням, здійснюваної на законних підставах в рамках кримінального провадження суб'єктами захисту, яка полягає у комплексному здійсненні низки правових та організаційних заходів щодо відстоювання власних прав та свобод під час кримінального провадження, а також шляхом повної реалізації своїх законних прав та повноважень при встановленні певних обставин, які унеможливають або спростовують обвинувачення.

4. З формально-теоретичної точки зору елементний обсяг принципу змагальності та його теоретичний зміст, задекларований у чинному КПК, відповідає загальноприйнятим теоретичним поглядам сучасних науковців та практиків. Однак реальний порівняний обсяг повноважень сторін дає нам змогу стверджувати, що про рівність та реальні можливості змагального процесу на сьогодні не йдеться. На нашу думку, стрижнем змагальності є рівноправність сторін та недопустимість того, щоб одна з них мала будь-які процесуальні переваги (як на сьогодні має сторона обвинувачення). І це, в кінцевому рахунку, позбавляє права обвинуваченого на якісний та повноцінний захист, як це передбачено вимогами провідних міжнародних стандартів із досліджуваного нами питання. Розумний баланс у наданні повноважень та наявності процесуальних механізмів стримування сторін є реальним і, на нашу думку, єдиним розумним виходом з цієї ситуації.

5. Ідея, яка була закладена законодавцем у чинний КПК щодо створення нової моделі сучасного судочинства та кримінального провадження, на сьогодні, на жаль, практично провалена. Спроба наслідувати зарубіжні концепції

перетворилась у явну підміну дійсного бажаним. Сьогодні ми маємо недомодель недоєвропейського судочинства із застарілими «радянськими» нутрощами та водієм, який не розуміє, куди керувати.

Список використаної літератури

1. Рогальська В.В. Змагальність у судовому провадженні (за матеріалами діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ) : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Рогальська. – Дніпропетровськ, 2012. – 202 с.
2. Письменний Д.П. Функція обвинувачення та захисту за новим КПК України / Д.П. Письменний // Науковий журнал «Право і суспільство». Кримінально-процесуальне право та криміналістика. – 2013. – № 6(2). – С. 353–358.
3. Маланчук П.М. Функція захисту в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / П.М. Маланчук ; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2007. – 201 с.
4. Всемирная энциклопедия : Философия / Главн. науч. ред. и сост. А.А. Грибанов. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с.
5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – Т.1. – М., 1968. – 468 с.
6. Шнягін О.Г. Реалізація функції захисту в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О.Г. Шнягін. – К., 2010. – 20 с.
7. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України : правові, теоретичні та прикладні проблеми : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.О. Попелюшко. – К., 2009. – 38 с.
8. Пастернак Н.А. Реализация функции защиты в уголовном судопроизводстве по действующему уголовно-процесуальному законодательству / Н.А. Пастернак // Пробелы в российском законодательстве. – № 3. – 2009. – С. 169–171 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/realizatsiya-funktsii-zaschity-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-po-deystvuyuschemu-ugolovno-protsessualnomu-zakonodatelstvu>.
9. Григорчук Є.В. Кримінально-процесуальні функції у світлі оновленого кримінального процесуального законодавства України / Є.В. Григорчук // Наука і правоохорона. – 2013. – № 3(21). – С. 169–174.
10. Пояснювальна записка до проекту Кримінального процесуального кодексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42312&pf35401=211920>.
11. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.12 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
12. Черданцев А.Ф. Толкование советского права (теория и практика). – М., 1979. – 168 с.
13. Грицаєнко Л.Р. Змагальність, диспозитивність, рівність сторін? Принципи кримінального процесу України / Л.Р. Грицаєнко // Український юридичний портал «Радник» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/228-konst-pravo/3494-2010-01-22-22-03-12.html>.
14. Шиба І.О. Принцип змагальності за КПК України / І.О. Шиба // Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 19. – С. 1–6.
15. Якименко О. Принцип змагальності в новому Кримінальному процесуальному кодексі – красиве без корисного / О. Якименко [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.law.vn.ua/ua/pryntsyyp_zmahalnosti_v_novomu_kpk.htm.
16. Бірюкова П.М. Модель змагальності за проектом Кримінального процесуального кодексу (в порівнянні з іншими країнами світу) / П.М. Бірюкова, М.А. Островська // Адвокат. – 2012. – № 4. – С. 12–16.
17. Боровіченко Ю. Істинне обличчя принципу змагальності за новим Кримінальним процесуальним кодексом // Електронне видання «Новий Погляд» від 21 листопада 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yuricom.com/ua/consultation/faq/?id=11507>.
18. Крикливець Д.Є. Втілення змагальної моделі кримінального судочинства у кримінальному процесуальному кодексі України / Д.Є. Крикливець // Порівняльно-аналітичне право – 2013. – № 3(1). – С. 349–353 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/3-1_2013/9/Kryklyuvets%20D.Ye.pdf.